

SÜRDÜRÜLEBİLİR GELECEĞİN ÖNÜNDEKİ TEHDİT: YEŞİL BOYAMA (GREENWASHING) TÜRKİYE KENTLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Kıvanç DEMİRCİ

Özet

Greenwashing (Yeşil Boyama), ürünlerin veya faaliyetlerin çevreye zararlı olmasına karşın zararsız olarak gösterilerek; firmaların veya kamu kurumlarının çevreye karşı daha duyarlı görünmesini sağlayan bir olgudur. Literatürde 1980'li yıllardan bu yana kullanılan yeşil boyama kavramı, son 10 yıllık süreçte çevresel bilincin de gelişmesiyle medya organlarında gündeme gelmeye başlamıştır. Çevresel sürdürülebilirliğin önündeki engellerden bir tanesi olan yeşil boyama kavramı konusunda farkındalık yaratmak ve ulusal literatürde yer alan eksikliğin giderilmesi çalışmanın temel amaçları arasında yer almaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada yeşil boyama kavramının ortaya çıkış süreci açıklandıktan sonra uluslararası ve ulusal alandaki yeşil boyama uygulamalarına yer verilecektir. Çalışmanın son kısmında ise yeşil boyamanın çevresel sürdürülebilirliğe karşı ortaya çıkarttığı sorunların en aza indirilmesinde uygulanacak çözüm önerileri vurgulanacaktır. Çalışma nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizine dayandırılmıştır. Bu bağlamda çalışma kapsamında yeşil boyama konusunda yapılmış uluslararası ve ulusal çalışmaların yanında OECD, Avrupa Birliği gibi uluslararası saygınlığı olan kurum ve kuruluşların çalışmalarına yer verilmiştir.

Araştırma kapsamında işletmelerin ve kamu kurumlarının kullandığı yeşil boyamanın çevresel sürdürülebilirliğin önünde engel oluşturduğu sonuca varılmıştır. Davranışsal niyetin firmalara ve kamu yöneticilerine yansıtılması, sivil toplum örgütlerinin ve paydaşların karar alma süreçlerine katılması, yeşil boyama reklamlarının ilgili kurumlar tarafından denetlenmesi, çevresel araştırma ve geliştirme giderlerinin arttırılması ve eko-etiket uygulamalarının yaygınlaştırılmasıyla yeşil boyama konusundaki sorunlar çözülebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Kamu Kurumları, Sürdürülebilirlik, Yeşil Boyama.

THE THREAT TO A SUSTAINABLE FUTURE: GREENWASHING AN ASSESSMENT ON TURKISH CITIES

Abstract

Greenwashing, by showing products or activities as harmless to the environment; It is a phenomenon that makes companies or public institutions appear more sensitive to the environment. The concept of greenwashing which has been used in the literature since the 1980s, has started to come to the fore in media organs with the development of environmental awareness in the last 10 years. Creating awareness about the concept of greenwashing, which is one of the obstacles to environmental sustainability, and eliminating the deficiency in the national literature are among the main objectives of the study. For this purpose, after the emergence of the concept of greenwashing is explained in the study, green dyeing applications in the international and national fields will be included. In the

last part of the study, solution suggestions to be applied in minimizing the problems caused by greenwashing against environmental sustainability will be emphasized. The study is based on content analysis, which is a qualitative research method. In this context, in addition to international and national studies on greenwashing, the studies of internationally respected institutions and organizations such as OECD and European Union are included. Within the scope of the research, it was concluded that the greenwashing used by businesses and public institutions creates an obstacle to environmental sustainability. It is thought that the problems in greenwashing can be solved by reflecting the behavioral intention to companies and public administrators, participating in the decision-making processes of non-governmental organizations and stakeholders, inspecting greenwashing advertisements by relevant institutions, increasing environmental research and development costs and disseminating eco-label applications.

Keywords: Environment, Public Institutions, Sustainability, Greenwashing.

Giriş

Son yıllarda çevresel konular akademiden ekonomiye çok sık tartışılan konu başlıklarının başında gelmektedir. Teknolojik ve bilimsel gelişmelerin etkisiyle tüketici ve üreticilerin sürdürülebilirliğe yönelik beklentileri artmıştır. Bu beklentilerin ve artan ihtiyaçların karşılanması amacıyla üretim süreçlerinde yeşil dostu uygulamaların benimsenmeye başladığı görülmektedir. Bu hedefler gerçekleştirilirken üreticiler kurumsal imajlarını arttırmak doğaya karşı sosyal sorumluluklarını göstermek amacıyla yanıltıcı yeşil pazarlama stratejileri geliştirmeye başlamışlardır.

Bir ürün veya hizmet hakkında yeterli kanıt olmadan çevreye zararlı olmadığını ispat etmek olarak tanımlanan yeşil boyama kavramı yanıltıcı pazarlama stratejilerinin başında gelmektedir. Bu bağlamda makalenin temel amacı ulusal literatürde eksikliği hissedilen yeşil boyamanın kavramsal çerçevesi analiz edilerek Türkiye'deki kamu kurum ve kuruluşlarıyla bazı firmalar özelinde yeşil boyama örnekleri üzerinde durulacaktır.

Çalışma nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizine dayandırılmıştır. Bu bağlamda çalışma kapsamında yeşil boyama konusunda yapılmış uluslararası ve ulusal çalışmaların yanında OECD, Avrupa Birliği gibi uluslararası saygınlığı olan kurum ve kuruluşların çalışmalarına yer verilmiştir.

1. Yeşil Boyama Felsefesinin Ortaya Çıkışına Zemin Hazırlayan Bilimsel Gelişmeler

Bilimsel olarak insana benzeyen ilk canlı türlerinin 2,5 - 3 milyon yıl önce ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Akın, Koca ve Gültekin, 2004: 116-117). İnsanlar bu zaman diliminden günümüze kadar ki sürecin büyük bir kısmında avcılık ve toplayıcılık yaparak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Gerek nüfusun az olması gerekse insanların doğayı kullanım oranının doğanın kendisini yenileme kapasitesini aşmamasından dolayı Sanayi Devrimi sürecine kadar küresel bir çevre kriziyle karşılaşmamıştır. Bu dönem öncesinde ise tek üretim kaynağı olarak kullanılan toprağın aşırı kullanılması çeşitli düzensizliklere neden olmuş Yunan, Roma ve Maya uygarlıklarının doğal çevrenin bozulma ve bu

savaşlar nedenleriyle yıkıldığını ortaya çıkmıştır (Foster, 2002: 399). Yapılan araştırmalarda bu çevresel bozulmalarla ortaya çıkan risklerin yerel ölçekte ve küçük boyutlarda kaldığı görülmüştür (Baysal, 2018: 258).

Yine devrim öncesi dönemde ortaya çıkan Ortaçağ ile Fizyokrasi arasındaki süreçte maden zenginliğinin önemine vurgu yaparak maden miktarının artırılması amacıyla her türlü önlemi almayı meşru olarak gören Merkantilizm(1450-1750) iktisadi düşüncesi (Aydemir ve Güneş, 2006: 145) çevre koruma konusunda dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu döneme denk gelen zaman dilimi içerisinde kaynaklara ulaşımı kolaylaştırarak sömürü imkânlarını genişletmeyi amaçlayan coğrafi keşifler sonucunda birçok bölge yağmalanmış, doğal kaynaklara zarar verilmiş ve bu kaynaklarla yaşamını sürdüren insan toplulukları ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde görünür olmaya başlayan çevre sorunları Devrim sonrası süreçte ise daha belirgin bir hale gelmiştir. Kurulan fabrikalar daha yoğun ve çeşitli üretim yapıp insanların yaşam kalitesini yükseltmesine karşılık aynı oranda zararlı madde üreterek çevresel risklerin artmasına sebep olmuştur. Nitekim 1800 yılında Dünya genelinde yaklaşık 10 milyon ton kömür çıkarımı yapılmaktayken 1900'lu yıllarda bu sayı 760 milyon tona çıkmıştır. Bu tip çevresel riskler 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra Avrupa ülkelerinde, daha sonraki süreçte ise tüm dünya ülkelerinde küresel sorunların ortaya çıkıp doğal kaynakların baskılanmasıyla sonuçlanmıştır (Görmez, 1991: 8-9). 1832 yılında su kaynaklarına erişim sorunu yüzünden kolera hastalığı yaygınlaşmış ve 100 bin insan hayatını kaybetmiştir. 1950'li yıllarda ise İngiltere'de hava kirliliği sonucunda yaklaşık bin insanın hayatını kaybetmesi bu duruma verilecek örneklerin başında gelmektedir (Keleş, 2015: 20).

Çevre sorunlarının birikerek artması ve doğanın kendisini yenileme özelliklerinden dolayı bu sorunların ortaya çıkışları hızlı bir şekilde hissedilememiştir. Ekonomik faaliyetler sonucu doğanın aşırı ve bilinçsiz şekilde kullanılması çevresel kirliliği nitel ve nicel olarak artırarak doğanın taşıma kapasitesini azaltmıştır. Bu bozulma insan, bitki ve hayvan yaşamını tehdit etmeye başladığında ise insanlar tarafından farkındalık artarak bilimsel çalışmaların yaygınlaştığı gözlemlenmiştir (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2009: 92).

Bu kötüye gidişin fark edilmesiyle birlikte doğanın insan kaynaklı zararlardan korunması amacıyla çeşitli plan ve projeler gerçekleştirilmiştir. Konudaki plan ve projeler denildiğinde akıllara ilk gelen düşünür İngiliz bilim insanı Robert Malthus (1766- 1834)'dur. Düşünür, Dünya'daki nüfus artışının bu şekilde devam etmesi halinde doğal kaynakların arzında geçmiş yıllara oranla önemli bir azalmanın olacağını vurgulamıştır. İnsan nüfusunun artmasıyla genel yaşam kalitesinin düşeceğini vurgulayan düşünür optimum nüfus üzerinde durulması gerektiğini ifade etmiştir. Gelişmemiş toplumlarda nüfus artışının kolay bir şekilde engellenemeyeceği bu toplumların küresel dengesizliği arttıracağını ifade eden düşünür; gelecek zaman dilimlerinde gıda talebi, kaynak savaşları ve doğal afetlerin artacağı tespitinde bulunmuştur (Kazgan, 1993: 79).

Malthus'un düşüncelerinden etkilenerek çevre koruma düşüncesine katkıda bulunan bir diğer düşünür ise Charles Darwin'dir. Malthus'un gıda talebinin artması nedeniyle savaşların ortaya çıkacağı ve bu

savaşlarda başarıyla mücadele edenlerin yaşamlarına devam edeceği görüşünden etkilenen düşünür genetik olarak güçlü olanların çevresel değişimlere uyum sağlayacağı, güçlü olmayan bireylerin ise doğal bir şekilde ayıklanmaya tabi olarak yok olacakları üzerinde durmuştur (Darwin ve Radeva, 2020). Darwin bu bağlamda doğa ile canlı türleri arasında dengeli bir ilişkinin olması gerekliliğini vurgulaması bakımından çevre bilimindeki önemli düşünürlerin başında gelmektedir.

1864 yılında George Perkins Marsh tarafından yazılan *İnsan ve Doğa: Ya da İnsan Eylemiyle Değiştirilmiş Fiziksel Coğrafya* eseri doğanın korunma felsefesini ele alması bakımından önemli kabul edilen araştırmalar arasında yer almaktadır. Yazar ABD'nin kuzeydoğu bölgesinde bulunan ormanların yok edilmesinden hareketle insan eylemlerinin doğaya ciddi zararlar verdiğini vurgulamıştır. Bu bozulmalara karşın peyzaj düzenlemelerinin önemine vurgu yapan Marsh tüm doğanın canlı ve cansız varlıklarla birbirine bağlı olduğu ve dengenin gözetilmesi gerekliliğini ifade etmiştir (Marsh, 1867: 42-44, 541-542).

Marsh'ın bu çalışması sivil toplumu harekete geçirmesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim 1865 ve 1900 yılları arasında ormanların bilinçsiz bir şekilde yok edilmesi uygulamalarına devam edilmiştir. Bu bilinçsiz kullanım dönemlerinde ABD'de ormancılık adı altında bir meslek bulunmamaktaydı. Halk bu bilinçsiz "kes at, kes bırak" uygulamalarına karşı kamuoyu baskısını arttırdığında Franklin B. Hough, 1876 yılında ülkenin ilk orman bakanlığı görevlisi olarak atanmıştır (Curt, 2013: 281).

Kamuoyu bilinçlenmesinin artmasına paralel olarak çevresel sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla İngiltere'de çeşitli sivil toplum örgütleri kurulmuştur. 1865 yılında kurulan *Open Spaces and Foothpaths Preservation Society* (OSS, 2021) 1877 yılında kurulan *Society for the Protection of Ancient Buildings* (SPAB, 2017) ve 1895 yılında kurulan *National Trust* (Trust, 2021) bu sivil toplum örgütlerinin en bilinenleri ve günümüzde de aktif olarak çalışmalarını sürdürenleri arasında yer almaktadır.

Çevrenin korunması çalışmalarının ilerlemesi 19. yüzyılın ikinci yarısında ekoloji sözcüğünün bilimsel bir şekilde çevre literatürüne girmesini sağladı. Alman doktor ve zoolog olan Ernst Haeckel (1834-1919) tarafından 1889 yılında oikos (evcik) ve logos (bilim) sözcüklerinin birleşiminden ekoloji sözcüğünü türetilmiştir. Düşünür ekoloji terimini çevre ve canlı yaşamını içine alacak şekilde kullanmıştır. Terim zaman içerisinde bilimsel bir terim olarak benimsenmiş birey, toplum, bitki ve insan kavramlarıyla birleşerek çeşitli bilim dallarına ayrılmıştır (Bozkurt, 2018: 7). Kavram, türlerin birbirleriyle ve çevreleriyle uyumunu vurgulaması çevrebilimi açısından oldukça önemlidir.

1900'lu yılların ikinci yarısından sonra artan sanayileşme ve nükleer yatırımların vermiş olduğu zararlar doğa üzerindeki yıkıcı etkisini arttırmış doğal kaynakların tükenebileceği bu yüzden de ekonomik gelişmenin belli seviyede tutulması gerekliliği vurgulanmıştır (Güney, 2004).

1960'lı yıllar, İsveç sınırları içerisinde yer alan balıkların asit yağmurları nedeniyle ölmesi (Warfvinge ve Bertills, 2000: 15-34), hava kirliliğinin dikkate değer boyutlara varması, afet düzeyine varan

felaketlerin gerçekleşme risklerinin artması nedeniyle uluslararası örgütlerin ve akademik çevrenin çevresel konularda yol gösterici çabalarının arttığı yıllar olmuştur (Kavuncu, 2017: 14-15).

1962 yılında Rachel Carson tarafından yayımlanan Sessiz Bahar adlı kitapta bilinçsiz bir şekilde kullanılan tarım ilaçlarının ekolojik dengeye zarar vererek kanserleri arttırdığını vurgulanmıştır. Yazar aynı zamanda kamu kurumlarında karar verici pozisyonlarında çalışan bireyleri doğaya verilen zararlar konusunda önlem almamakla eleştirmiştir (Carson, 2011). 1964 yılında Herbert Marcuse tarafından Tek Boyutlu Adam kitabında; Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan endüstriyel gelişimin bireyleri zaruri ihtiyaçları dışında lüks tüketime yönlendirdiği ve bu tüketim alışkanlığının kaynaklar üzerinde baskıya yol açıldığı ifade edilmiştir. Teknolojik gelişmelerin kontrolsüz bir şekilde gerçekleştirilmesi yeni çevresel risklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu risklerin ise insanlar tarafından kabul edilip önlem alınmamasının temel nedeninin ise güvenlik olduğunu kabul edilmiştir. Yazar, nükleer kaynakların doğa için tehlikeli olduğunu ancak diğer ülkelerden gelecek askeri tehditler nedeniyle bu riskin kabul edildiğini bu tip boyun eğmelerin doğaya verdiği zarar üzerinde durmuştur (Marcuse, 1991). Carson ve Marcuse'nin yapmış olduğu çalışmaların etkisi kamuoyu baskısıyla birleşince 1970 yılında yaklaşık 20 milyon insanın katılımıyla ABD'de Dünya Günü kutlanmıştır (Earthday, 2021).

[Ernst Friedrich Schumacher](#) 1973 yılında yayımlanan “*Küçük Güzeldir*” adlı kitabında modern üretim faaliyetlerinin sürdürülemez bir şekilde devam ettiğini vurgulamıştır. Enerji üretmek için kullanılan yakıtların konvansiyonel oldukları bu durumda çevreye ciddi zararlar verdiğini ifade etmiştir. Kitapta ayrıca kırsal hayat ve işsizlik üzerinde durularak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurum dile getirilmiştir. Çevresel sorunların çözümünde ise eğitim ve etik davranışların önemine vurgu yapılmıştır (Schumacher, 1973).

1970'li yıllar aynı zamanda çevre korumasının siyasal boyutlarının da ön plana çıktığı dönemler olmuştur. Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği'nin çevre koruma konusunda almış oldukları yasal önlemlerle uluslararası işbirliğinin temelleri atılmaya başlanmıştır (Demirer, 1992: 27-28). Uluslararası düzeyde çevre konusunda önemli gelişmelerin başında 5-16 Haziran 1972 tarihleri arasında Stockholm'de Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'nın toplanması yer almaktadır (UN, 1972). Bu konferansta gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıkların giderilmesi gerekliliği, çevre koruma girişimlerinin kalkınma önünde engel oluşturmayacağı ve ülkelerin çevresel koruma konusunda ortak sorumluluğunun olduğu vurgulanmıştır (Özdek, 1993: 72). Stockholm Konferansında yer alan gelişmelerin etkisiyle 1973 yılında Avrupa'da ilk yeşil parti olan Ekoloji Partisi Birleşik Krallıkta kurulmuştur. 1987 yılında ise parti, adını yeşiller partisi olarak değiştirmiştir. Ademi merkezietçi yönetim anlayışı, toplumun tüm kesimleri için geçerli demokrasi anlayışı, sosyal adalet ve doğanın korunması ilkeleri partinin temel değerleri olarak kabul edilmiştir. Parti doğaya zarar veren eylemlere karşı muhalefetin yanında toplumsal farkındalık için de önemli görevler üstlenmektedir (Rothacher, 1984: 110). 31.05- 11.06 /1976 tarihleri arasında Birleşmiş Milletler öncülüğünde toplanan Habitat I Konferansında yerleşme politikaları, konut- altyapı hizmetleri, halkın katılımı, kent toprakları

gibi temel konularda çevresel faktörleri de ön plana çıkartan kararlar alınmıştır (Ertürk, 2018: 228-230). Konferans yerel değerlere uygun teknolojik gelişmelerin doğaya baskısını önlemeyi hedeflemesi açısından önemli bir uluslararası uzlaşma metinleri arasında yer almaktadır (Toprak, 2002).

1980 yılı geldiğinde ise Birleşik Krallığın ardından Almanya'da da Yeşiller Partisi kurulmuştur. Parti o döneme kadar siyaset çevresinde üzerinde durulmayan yeşil felsefe, barış, kadın hakları, çevrenin korunması gibi temel değerler üzerinden siyasetini gerçekleştirmiştir. Parti bünyesinde çeşitli görüşten insanlar bulunsa da geniş havalimanları, nükleer santral ve mega endüstri projeleri karşıtları üzerine çalışan ekolojistler bulunmaktadır (Jungjohann, 2013: 70). Parti yıl geçtikçe çevresel bozulmaların artmasıyla tabanını genişletmiştir. Avrupa Birliği Parlamentosu seçimlerinde 2014 yılında % 10,7 olan oy oranını 2019 yılında yapılan seçimlerde ise % 20,7'ye yükseltmiştir (Euronews, 2019).

1987 yılında Birleşmiş Milletler tarafından "*Ortak Geleceğimiz*" isimli rapor yayımlanmıştır. Bu raporda çevre koruması açısından oldukça önemli olan sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramları kabul edilmiştir (UN, 1987). 1992 yılında Rio'da BM Çevre ve Kalkınma Konferansı düzenlenmiştir. Konferans çevre tarihindeki en etkili konferanslardan biri olarak kayıtlara geçmiştir. Beslenme eksikliği, yoksulluk, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıklar, ekosistemlerin korunması, insanların yaşam kalitesinin yükseltilmesi zirve de üzerinde durulan konuların başında yer almaktadır. Zirve sonunda Rio Deklarasyonu, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Ormancılık Prensipleri, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Gündem 21 gibi çevresel koruma ve küresel işbirliği konusunda kilit öneme sahip belgeler kabul edilmiştir (UN, 1992).

1990'lı yıllarda ise BM tarafından alınan çevresel önlemler ve çevresel sorunların süreklilik kazanması nedenleriyle ekomerkezli etik yaklaşımlar önem kazanmıştır (Kılıç, 2008:115). Aldo Leopold, Arne Naess, George Session tarafından geliştirilen derin ekoloji yaklaşımları ekomerkezli etik yaklaşımların önemli örnekleri arasında yer almaktadır. Bu yaklaşımlar sadece canlı varlıklar üzerine odaklanmamış aynı zamanda cansız varlıklara da değer atfetmiştir (Algan, 2008). Bu etik yaklaşımların temel amacı canlı ve cansız tüm yaşam formlarını içerisine alacak şekilde etik standartlar oluşturarak doğanın korunmasına katkıda bulunmaktır. Her bir etik yaklaşımın ilgi alanına göre doğaya çeşitli katkıları bulunmakla birlikte Arne Naess öncülüğünde kurulan derin ekoloji bu konuda en sistematik ilkeleri içerisinde barındıran insan-merkezci yaklaşımları net bir tavırla reddeden bakış açısı nedeniyle bu etik ilkelerin başında gelmektedir (Pepper, 2003: 17). İnsan ve insan dışı tüm varlıkların yaşam hakkının olması, insanların kendi yaşam kalitelerini yükseltmek için bilinçsiz bir şekilde doğaya hükmetmemesinin sağlanması, doğaya insan müdahalesinin olabildiğince düşük tutulması, ideolojilerin doğayı koruma merkezli olarak dönüştürülmesi derin ekolojinin dayandığı temel ilkeler arasında yer almaktadır (Naess, 1994: 10-11).

Rio Konferansı ve öncesi gelişmelerle birlikte çevre merkezli etik konusundaki kazanımlar uluslararası çevre düzenlemelerinin sistematik bir şekilde devam etmesini sağlamıştır. 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen Habitat II Konferansı çevresel ve kültürel faktörlerin yaşam kalitesi içerisinde

değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Çevre kalitesiyle bireylerin yaşam kalitesi doğru orantılı olarak ifade edilmiştir (Arlı, 2010: 367-369). 2000 yılında 189 ülkenin katılımıyla New York'ta kabul edilen BM Milenyum Zirvesi'nde çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasını da içeren 8 temel hedefin 2015 yılına kadar gerçekleştirilmesi planlanmıştır (UN, 2015). Bu anlaşmalara ek olarak 2003 yılında Cartagena'da düzenlenen Biyogüvenlik Protokolü, 2012 yılında Rio+20 Konferansı, 2015 yılında kabul edilen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve 2016 yılında Kito'da düzenlenen Habitat III İnsan Yerleşimleri Konferanslarında çevre koruma konusunda önemli uluslararası adımlar atılmıştır (Bozkurt, 2018: 189-200).

BM yanında Avrupa Birliği de 1970 yılından sonra çevrenin sürdürülebilirliğini sağlama konusunda önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu yıldan sonraki ilk önemli girişim 1973 yılında hazırlanmaya başlanan çevre eylem programlarıdır. İlk dört eylem programının temel hedefi küresel kirliliğin ve kirleticilerin engellenmesiyken 5. ve 6. programın amacı sürdürülebilir kalkınmanın ve biyolojik çeşitliliğin korunması (Çokgezen, 2007: 93-97), 7. programın amacı ise “*gezegenimizin sınırları içinde iyi yaşamının sağlanması*” şeklinde özetlenmiştir. 8. eylem programının düşünsel hazırlık aşaması 2021 Şubat ayı itibariyle devam etmektedir (EU, 2020). Çevresel kalkınma ve sürdürülebilirlik konusunda uluslararası işbirliğini hedefleyen 1999 Amsterdam Anlaşması, su kaynaklarının bilinçli yönetimini hedefleyen ve çevresel normların daha belirgin hale gelmesini sağlayan 2000 Nice Anlaşması, çevrenin kalitesinin geliştirilmesi, iklim değişikliği ve doğal kaynakların mantıklı bir şekilde kullanılarak insan sağlığının korunması ilkelerini merkeze alan 2009 Lizbon Anlaşması AB'nin çevrenin geliştirilmesi konusundaki temel metinleri arasında yer almaktadır (Aydın ve Çamur, 2017: 31-37).

Avrupa Konseyinin ise 1992 yılında kabul edilen ve yerel yönetimlerin imzasına açılan Avrupa Kentsel Şartı ve 2008 yılındaki geliştirilmiş ek protokolü 2000 yılında imzaya açılan Avrupa Peyzaj sözleşmesi fiziksel çevrenin geliştirilmesi ve kentsel yaşam kalitesinin artırılması açısından önemli metinlerdir (Toprak, 2016: 58-59).

2. Ekonomik Büyüme ve Çevre Sorunları İlişkisi

Belli bir süre zarfında bir ekonominin üretiminde meydana gelen artışlar ekonomik büyüme olarak tanımlanmaktadır (Turan, 2018:11). Toplumların temel amacı ekonomik büyüme parametrelerini arttırarak toplumsal refahı maksimize etmektir. Toplumsal refahı arttırmak amacıyla kişi ve kurumlar belirli coğrafi alanlarda doğal kaynakların kullanımını arttırmıştır. Bu kullanıma ek olarak sanayi yoğun teknolojilerin de gelişmesiyle doğal kaynaklar üzerindeki baskılar belirgin hale gelmiştir. Sanayi tesislerinin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde zararlı atıklar yoğunlaşmış, artırılma hedefiyle yola çıkılan toplumsal refah azalmaya başlamıştır. Toplumlar üretim ve tüketim faaliyetlerini doğanın taşıma kapasitesini düşünmeden planlamaları dışsallıkları arttırmıştır. Olumsuz dışsallıkların bireylere yansması ve çevre konusunda bilinçlenmenin artması toplumsal tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tepkiler ekolojik ekonomi hareketlerinin gelişmesine neden olmuştur. Ekonomilerin

üretim ve tüketim faaliyetlerini sınırlandırmak, ekonomik büyüme hesaplamalarına ekolojik dengeye yönelik başlıkların katılması, çevresel risklere karşı önlem alınması ekolojik ekonominin temel prensipleri arasında yer almaktadır (Brown, 2008:13). Ekolojik ekonomi ve uluslararası toplantılardaki hedeflerinin tutmaması nedeniyle çevre koruma konusunda yapay ve sahte uygulamalar kullanılmaya başlanmıştır. Atıkların geri dönüşümsüz bir şekilde bertaraf edilmesi, yeşil boyama ve nükleer kaynakların sera gazı yaratmadığının iddia edilerek yaygınlaştırılmaya çalışmaları olumsuz uygulamalar arasında yer almaktadır (Can, 2016). Bu çalışmada yapay koruma uygulamaları arasında yer alan yeşil boyama felsefesi üzerinde durularak Türkiye'deki durum analiz edilecektir.

3. Yeşil Boyama Felsefesi ve Türkiye'nin Güncel Gelişmeler Üzerinden Değerlendirilmesi

Yeşil boyama kavramının ilk ortaya çıkışı 1960'lı yıllara denk gelmektedir. Bu yıllarda çevre duyarlılığının artması firmaların kullanmış olduğu stratejileri de çeşitlendirmiştir. Firmaların o dönemlerde yeşil rengini sıkça kullanıyor olmaları verilen mesajların sorgulanmasına yol açmıştır. Reklam yöneticisi olan Jerry Mander yeşil olmadan yeşil algısı yaratmaya çalışan bu yeni reklam biçimini *ekopornografi* olarak kavramsallaştırmıştır. Kavram sistematik olarak ise ilk kez 1986 yılında çevre bilimci Jay Westervelt tarafından kullanılmıştır. Güney Pasifik'te bir otelde bulunurken odanın içerisinde doğanın korunması amacıyla havluların tekrar kullanılmasını tavsiye eden bir yazı görmüştür. Düşünür bu yazının aslında çevrenin korunmasını değil firmanın maliyetlerini düşürmek için asıldığı sonucuna varmıştır. Ona göre çevrenin korunması firmanın maliyetlerini gizlemeyi amaçlayan bir pazarlama stratejisiydi (Netto ve Sobral, 2020: 6).

Yeşil boyama (yeşil pazarlama, yeşil yıkama, yeşil badana, yeşil aklama) kavramı bir kurum veya kuruluş tarafından üretilen ürünlerin çevre dostu olduğu imajını yaratmayı amaçlayan bir pazarlama tekniğidir. Bu pazarlama tekniği ürünün üretimini, paketlenmesini, reklam faaliyetlerini ve ürünün geliştirilmesi süreçlerini kapsamaktadır. Uluslararası şirketler çevresel krizlerin yoğun olduğu bu dönemde küresel piyasalarda yeşil boyama yöntemini aktif olarak kullanmaktadır. Üreticiler ürünleri üzerinde yeşil, doğaya zararsız algısı yaratarak tüketicilerin tercihlerini şekillendirmeye çalışmaktadır (Aggarwal ve Kadyan, 2014: 61).

Diğer bir tanımda ise yeşil boyama çevreye duyarlı yaklaşımlar benimsediğine yönelik kamu imajı yaratmak isteyen işletmelerin uyguladığı yöntem olarak tanımlanmıştır (Furlow, 2010: 22,23). Başka bir çalışmada ise, işletmelerin müşterilerini üretim süreçlerinde çevreye duyarlı yöntemlerin kullanıldığı konusunda bilerek ve isteyerek yanlış bilgilendirmesi; yeşil boyama olarak tanımlanmıştır (Richards, 2013: 80). Bir diğer çalışmada yeşil boyamanın başka bir yönüne odaklanılmıştır. Olumlu katkıları ön plana alarak gerçekleştirilen iletişim tüketicilerin odağını olumsuz yönlerden olumlu yönlere doğru kaydırmaktadır. Bu durum yeşil boyamanın bu kadar yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir (Harris, 2015: 19-25). Üretici ve piyasa ilişkilerine odaklanan diğer bir çalışmada ise üreticinin piyasadaki imajını güçlendirip rakiplerinin önüne geçmek için kendisine ait ürün veya firma uygulamalarında bulunan

olumsuzların gösterilmeden iyi yönlerinin vurgulanması yeşil boyama olarak tanımlanmıştır (Bowen ve Correa, 2014: 108,109).

Yukarıda verilen tanımlara ek olarak yeşil boyama dört boyutlu bir organizasyon şemasıyla da sistematikleştirilmiştir. Firmaların çevresel performansları (yeşil ve kahverengi) ile firmaların bu performanslarıyla ilgili iletişimi (etkin ve etkin olmayan) arasında bağ kurulmuştur. Bu korelasyona göre olumlu çevresel performanslarıyla olumlu iletişimi birleştiren kuruluşlara etkin yeşil kuruluşlar denilmekteyken olumlu çevresel performansları olmasına rağmen iletişim boyutu zayıf olan kuruluşlara etkin olmayan yeşil kuruluş denilmiştir. Hem çevresel performansı hem de bu konudaki iletişimi zayıf olan kuruluşlara ise kahverengi etkin olmayan kuruluşlar denilmektedir (Delmas ve Burbano, 2011: 66-68). Yeşil boyama uygulamalarının çevresiyle iletişimi zayıf kahverengi kuruluşlarda ortaya çıkma ihtimalinin daha yüksek görülmektedir.

Yapılan araştırmalar yeşil boyamanın 9 temel işareti olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Yeşil Boyamanın Temel Uygulamaları

Uygulama	Açıklaması
1) Süslü, Soyut Bir Dil	Tek bir anlama gelmeyen kelime ve terimlerin kullanılması(Çevre Dostu, Yeşil İş...)
2)Çevreyi Kirleten Firmaların Temiz Uygulamaları	Çevreyi kirleten uygulamalar gerçekleştiren işletmelerin temiz ürün üretmeleri.
3) Boyama Uygulamaları	Doğayı kirleten unsurların yeşile boyanması (Yeşil Egzoz Boruları, Plastik Yeşil Kutuları.)
4) Asılsız İddialar	Ürünün tüm unsurları yeşil olmadan ufak detaya dayanarak yeşil olduğu iddiası.
5) Sınıfının En İyisi	Diğer ürünler yeşil olmasa bile bu ürünlerden daha yeşil olduğunun beyan edilmesi
6) İnanırcı Olmayan Karmaşık İfadeler	Tehlikeli bir ürünün yeşil hale getirilmesi. (Sigaranın yeşil olarak kabul edilmesi)
7) Fikir Verici İfadeler	Yalnızca bir bilim insanının kontrol edebileceği veya anlayabileceği bilgiler.
8) Kanıtsız İfadeler	Bilgilerin kanıtsız bir şekilde sunulması
9) Hayali Beyan	3. kişilerin onayı varmış gibi gösterilmesi

Kaynak: (Futerra, 2011).

Konudaki çeşitli çalışmalar yeşil boyamanın gün geçtikçe ekolojik dengeye zarar verecek şekilde arttığını gözlemlemektedir. 1991 yılında Amerikan Pazarlama Birliği tarafından yapılan bir araştırmada;

çevresel koruma temalı hazırlanan kavramların %58'inde en az bir adet yanıltıcı/yanlış içerik bulunmuştur (Koçer ve Delice, 2017: 6). 2004 - 2018 arası internet ortamında yeşil boyama ile ilgili aranan terimlerin sayısının 2012 yılına kadar sürekli arttığı ve tavan noktasına ulaştığı görülmüştür (Pimonenko, Bilan, Horák, Starchenko, ve Gajda, 2020: 2).

Yeşil boyama konusunda uluslararası alanda çeşitli örnekler bulunmaktadır. 2018 yılı sonlarında McDonald's firmasının pipetleri kâğıt şekline getirmesi bu konuda verilecek en temel örneklerin başında gelmektedir. Firmada pipetlerin plastik olmasının doğaya zarar vermesinden dolayı kâğıt pipet uygulamasına geçilmiştir. Fakat İngiltere'nin o günkü geri dönüşüm altyapısı nedeniyle kâğıt pipetlerin geri dönüşüme tabi tutulamayacağı anlaşılmıştır. Bu duruma ek olarak bardakların yapımında da plastik madde kullanıldığı görülmüştür. Bu durum firmanın plastik sorununu tam olarak çözmediği sadece firmayı tablo 1'in 4. maddesinde yer verildiği gibi ürünün tüm unsurları yeşil olmadan ufak detaya dayanarak yeşil olarak iddia ettiği görülmektedir (BBC, 2019).

İsveçli bir giyim markası olan H&M 2019 yılında yeşil giyim hareketini başlatmıştır. Şirket belli ürünlerde organik pamuk ve geri dönüştürülmüş polyester kullandığını iddia etmiştir. Bu kapsamda firma ürettiği bir gömleği %100 pamuktan imal etmiştir. Bu ürünün üretilmesi aşamasında ise 20.000 litre sanal su¹ kullanılmıştır. Bu kadar yoğun sanal su kullanan bir ürünün çevresel sürdürülebilirliğe katkısının ne kadar olacağı oldukça tartışmalıdır (DO, 2020).

Yeşil boyamanın en uç örneklerinden biri olarak kabul edilen Volkswagen firmasının emisyon sonuçlarını düşürmek amacıyla testlerde bozma cihazı kullandığı ortaya çıkmıştır. Bu yöntemle yeşil olduğunu iddia eden firma çeşitli ünlü markaların motorlarında bulunan yazılımları da değiştirdiği ifade edilmiştir (BBC, 2015).

Nükleer enerji de yeşil boyamanın en yoğun görüldüğü örneklerden bir tanesidir. Sera gazı salınımına karşı sera gazı yaymayan nükleer enerjilerin teşvik edilmesi sürdürülebilirliğin önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Sera gazı yaymasa da nükleer santral kaynaklı termal kirlilik, deniz, hava ve kara ekosistemlerini olumsuz etkilemektedir. Örneğin ABD nükleer reaktörlerinin yarısında kullanılan "tek geçişli" soğutma sistemleri milyarlarca litre suyu kullanılmaz hale getirmektedir (Citizens, T.B).

¹Suyun kendi normunun dışında bir ürünün veya maddenin üretim süreçlerinde kullanılmasına denilmesidir (Aytemiz & Diler, 2015: 380).

Resim 1: Nükleer Santrallerde Yeşil Boyama; **Kaynak:** (Habitat, 2011)

Mitsubishi örgütünün Kanada bölgesinin ekosistemi en çeşitli ormanlarından olan Aspen ormanlarına zarar vererek doğaya yararlı olduğunu düşündükleri tek kullanımlık yemek çubuklarını üretmişlerdir. Bu çubuklar geri dönüştürülebilir olsalar da doğaya verilen bir zarar sonucu üretilmeleri çevresel sürdürülebilirliği olumsuz etkilemektedir (S360, T.B).

Dünya’da 1980’li yıllardan sonra yaygınlaşan bu yeşil boyama uygulamaları Türkiye’de ise 2010 yılı sonrasından itibaren görülmeye başlanmıştır (Yeşil Gazete, 2017). Türkiye’de çevreci hareketlerin ve düzenlemelerin geçmişi incelendiğinde sistematik bir kurumsal yapılanmadan bahsedilememektedir. Çevreye ilişkin görev ve yetkiler parçalı bir şekilde kurumlara verilen sorumluluk çerçevesinde yürütülmektedir. İlk kez III. Beş Yıllık Kalkınma Plan’ında (1973-1977) çevre olgusu ayrı bir başlık olarak ifade edilmiştir. Bu planda kalkınmayı engelleyecek çevresel politikaların uygulamaya konulmayacağı hüküm altına alınmıştır (SBB, 1973). 1982 Anayasası’nın 56. maddesi olan “*Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir*” hükmünün kabul edilmesiyle ulusal mevzuat ve uygulamaların geliştirilmesi hız kazanmıştır. Türkiye’de çevre mevzuatı konusundaki dönüm noktası ise 1983 yılında 2872 sayılı Çevre Kanunu’nun yürürlüğe girmesidir (Şengün, 2015: 113). 1990 yılında 3621 Sayılı Kıyı Kanunu’nun yürürlüğe girmesi, 1991 yılında Çevre Bakanlığı’nın kurulması, 1996-2000 yılları arasında VII. Beş Yıllık Kalkınma Planında sürdürülebilir gelişme kavramına yapılan vurgu ve 1998 yılında Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı’nın (UÇEP) başlatılması 2872 Sayılı Kanun hükümlerini destekleyici uygulamalardır (Turan ve Güler, 2013: 957-958).

Türkiye’de yeşil boyama konusundaki örneklere bakıldığında ise akla ilk gelen sektör inşaat sektörü olmaktadır. Özellikle Avrupa ülkelerinde ve Türkiye’de kentsel alanlarda bulunan yoğun nüfusun yaratmış olduğu olumsuz etkilerden uzaklaşıp “*doğanın içerisinde*” havası veren yapıların artması mimari projelerde yeşil boyamanın kullanılma örneklerini çeşitlendirmiştir. Bu projelerde özellikle doğa, sürdürülebilir ve çevre kavramları sıklıkla kullanılmaktadır. Örneğin İstanbul’un önemli ilçelerinde bulunan ve kendisini yeşil olarak tanıtan Vadi İstanbul, Tema İstanbul, Şehrizar Konakları,

Atakent Bosphorus City gibi büyük projeler yenilenebilir enerjinin depolanabilir alanları olmadığı, yağmur sularının boşa aktığı ve kullanılan malzemelerin sağlıklı olumlu ilişkisinin tespit edilmediği projeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Erden ve Erkartal, 2019: 4-10).

Yeşil boyama konusunda bir diğer örnek ise; Mersin ilinin Taşucu mahallesindeki mermer ocaklarının peyzaj açısından kötü görünen kısımlarının yeşil renge boyanarak kötü görüntünün kapatılmaya çalışılması olarak gösterilebilir. Bu şekilde çevreye verilen zararın yeşil boya ile gizlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

Resim 2: Mersin İlinde Yeşil Boyama Yapılan Mermer Ocağı; **Kaynak:** (Atlas, 2021).

Bir diğer örnek ise termik santrallerden ve doğalgazdan elektrik enerjisi üreten Odaş Enerji firmasıdır (Odaş Enerji, T.B). Firmanın özellikle Aydın ve Çanakkale bölgesinde enerji üreten santralleri yoğun çevre kirliliğine sebep olmaktadır. Resim 3'te de görüldüğü üzere özellikle günün belli saatlerinde kül bulutlarının santral yakınlarındaki tüm alanı kapladığı görülmektedir. Batı bölgesini en çok kirleten firması düzenlediği temizleme projesi kapsamında Kınalı Ada bölgesinde atık madde toplamıştır (Odaş Grup, T.B.). Havayı bu denli kirleten bir firmanın kendi asli sorumluluğunu gerçekleştirilmeyip katı atık toplayarak doğayı koruma çabasına girmesi bir diğer yeşil boyama örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resim 3: Çanakkale İlinde Termik Santralin Yaratmış Olduğu Hava Kirliliği

Türkiye’de kamu kurum ve kuruluşları da yeşil boyamanın konusunda olumsuz örnekler vermektedir. Şanlıurfa ili Karaköprü Belediyesi tarafından atık yönetimi etkinliğinin sağlanması amacıyla 1300 adet geri dönüşüm kutusu belediye sınırları içerisinde kullanım miktarına göre dağıtılmıştır. Fakat bu geri dönüşüm kutularının 300 tanesi metal 1000 tanesi de plastik kutulardır (Karaköprü Belediyesi, 2019). Geri dönüşüm için yapılan bu yatırımların çevresel sürdürülebilirliğe tam olarak katkı sağlamadığı görülmektedir. Metal ve plastik ürünlerin doğaya ne kadar zararlı olduğunun bilinmesine rağmen (Bakar ve Baba, 2009) çevresel konuda atılan önemli adımlarda bile metal ürünlerin kullanılması çevresel sürdürülebilirlik konusunda atılan adımların eksik sonuçlar vermesine neden olmaktadır.

Türkiye’de de faaliyet gösteren ve 2019 yılında yayınlanan *Marka Denetim Raporuna* göre Dünya’yı en çok kirleten firmalar arasında ilk sıralardaki yerini koruyan Coca - Cola firması da çevresel sürdürülebilirliğe ciddi zararlar vermektedir (BFF, 2020). Ancak firma Unilever şirketiyle yapmış olduğu anlaşma gereği sahillerdeki atıkların temizlenmesine yönelik çeşitli zaman dilimlerinde projeler gerçekleştirmektedir. Bu projelerinde bir tanesi 2018 yılında Mersin ilinde gerçekleştirilmiştir. Mersin ilinin Akdeniz Belediyesi’ne bağlı Çevre Koruma ve Kontrol Müdürlüğü ile Park ve Bahçeler Müdürlüğü ile işbirliği içerisinde gerçekleştirilen projede belli sahil yolları ve okulların çevresi temizlenmiştir (Hürriyet Haber, 2018). Kirliliği kaynağında önleme politikalarını tam olarak uygulamadan ortaya çıkan kirliliği medya kuruluşlarının önünde belli zamanlarda yapılması yeşil boyamanın en sık kullanılan yöntemlerinden bir tanesidir. Firmalar kapitalist üretim sürecinin en katı yöntemlerini kullanarak çevreye zarar verdikten sonra bu tip yüzeysel uygulamalarda yarattıkları kirliliği önleme imkânları bulunmamaktadır.

Resim 4: Ankara Büyükşehir Belediyesi Otobüs İhale Afişi; Kaynak: (EGO, 2021)

Son dönemlerde yeşil boyama konusunda Ankara Büyükşehir Belediyesi'nde de olumsuz örneklerle karşılaşmıştır. Resim 4'te görüldüğü gibi 31.03.2021 tarihinde fosil bir yakıt olan doğalgazla çalışan otobüsler için ihaleye çıktığı görülmektedir. Kaynağı fosil yakıt olmasına rağmen etkinliğin afişi yeşil renge boyanması ve tamamen çevre dostu örneği olarak gösterilmesi bir yeşil boyama örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yenilenebilir enerji potansiyelinin bu kadar yoğun olduğu bir ülkede fosil yakıtlı araçlara son verecek uygulamaların geliştirilmesi gerekmektedir.

Türkiye'de yeşil boyama konusunda verilebilecek bir diğer örnek ise elektrikli araçlardır. Elektrikli araç üreticileri fosil yakıtların kullanımını azaltarak çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlayacaklarını ifade etmektedir. Bu amaç doğrultusunda elektrikli araçların şarj üniteleri de günden güne artmaktadır. Gelişen teknolojiyle birlikte elektrikli araçların evde bile şarj edilebileceği duyurulmuştur (KİA, T.B). Bu gelişim süreci yeni bir yeşil boyama örneğinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Elektrik kullanarak fosil yakıtların tüketimi düşürülerek sera gazı salınımının azaltılmasını hedefleyen bu projenin yenilenebilir altyapısı halen oluşmamıştır. T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının son yayınlanan 2019 yılı Eylül ayı verilerine göre elektrik enerjisi üretiminin %31,4'ü hidroelektrik santrallerden, %28,6'sı doğalgazdan %22,4'ü ise kömürden elde edilmektedir. Bu elektrik enerjisinin ise %8,1'i rüzgâr %6,2'si güneş enerjisinden elde edilmektedir (ETKB, T.B). Verilerden de görüldüğü gibi elektrik üretiminde halen fosil yakıtların ve doğaya zararları üzerinde önemli çalışmalar (Turhan, Çağatay, ve Keçeci, 2015: 73-75) olan hidroelektrik santrallerin kullanılması çevresel sürdürülebilirliğin tam olarak sağlanamaması sonucunu doğurmaktadır.

4. Yeşil Boyama Sorunlarına Yönelik Geliştirilen Gelecek Senaryosu

Doğal kaynakların bilinçsiz kullanımının devam etmesi durumunda uluslararası kuruluşların gelecek senaryolarında da görüldüğü gibi Dünya'nın yaşanmayacak bir hale yaklaştığı görülmektedir. Nitekim OECD'nin yayınlamış olduğu 2030 OECD Çevre Tahmin Raporu'na göre karayolu taşımacılığı emisyonları, belediyelerin atık üretimi ve bertarafı, ekosistem kalitesi, kentsel hava kalitesi, tehlikeli atık yönetimi ve taşınması, gelişmekte olan ülkelerde atık yönetimi ve ürünlerdeki kimyasallar, çevresel sürdürülebilirlik önem verilmesi gereken konu başlıklarının arasında gelmektedir (OECD, 2008). Yine Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan 2020 gezegenin durumu adlı raporda fosil yakıtların kullanılmasının yarattığı sorunlar, emisyon azaltma politikaları, termik santrallerin inşasının durdurulması, biyolojik çeşitliliğin korunması temel konuları üzerinde durulmuştur (UN, 2020). Uluslararası alanda iklim değişikliğiyle mücadele konusunda çalışmalarda bulunan iki temel örgütün önlem alınma konusunda öncelikli kabul edilen başlıkların yeşil boyamayla doğrudan ilgisi olması konuda alınacak önlemlerin hızlanması gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda 2015 Paris Anlaşması sürecinde de vurgulandığı gibi yeşil boyamanın önüne geçilmesi için çeşitli önlemler alınması gerekmektedir.

4.1. Davranışsal Niyetin Firmalara ve Kamu Yöneticilerine Yansıtılması

Davranışsal niyet belirli bir kurum, kuruluş veya firmadan belirli bir konuda hizmet aldıktan sonra bu hizmet sürecindeki faaliyetle ilgili yaşanan deneyimin sonraki hizmet sürecindeki davranışları şekillendirmesi olarak tanımlanmaktadır. Davranışsal niyet müşteri veya hizmet alan bireyin hizmet aldığı örgütten hizmet almaya devam edip etmeyeceği konusunda fikir veren bir kavramdır (Dölarslan, 2013: 16).

Yapılan çalışmalar ışığında davranışsal niyetin beş temel ilkesi olduğu görülmektedir. Bu ilkeler sadakat, firmanın müşterisi olmaktan ayrılma, firmaya ek ücret ödeme, şikâyetlere içsel ve dışsal dönüt vermek olarak sıralanabilir (Zeithaml ve Berry, 1996: 36).

Bu ilkelerden sadakat ve işletmeye daha fazla ücret ödeme edinilen tecrübe sonucundaki olumlu izlenimlerken diğer üç ilke olumsuz izlenimler olarak görülmektedir. Bu bağlamda bireyler kendilerinin ve gelecek kuşakların geleceğini olumsuz etkileyen firmalara karşı yukarıdaki listedeki olumsuz önlemleri alarak firmalara yönelik kamuoyu baskısı oluşturabilir. Aynı durum merkezi yönetim veya yerel yönetimlerdeki yöneticiler için de alınabilecektir. Nitekim 2005 yılında yürürlüğe giren 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 13. maddesinin birinci fıkrasında;

“Herkes ikamet ettiği beldenin hemşehrisidir. Hemşehrilerin, belediye karar ve hizmetlerine katılma, belediye faaliyetleri hakkında bilgilenme ve belediye idaresinin yardımlarından yararlanma hakları vardır. Yardımların insan onurunu zedelemeyecek koşullarda sunulması zorunludur”.(5393 sk. md. 13) ifadesi bulunmaktadır.

Bu maddeye göre hemşehrilerin belediyenin karar ve hizmetlerine katılma hakları bulunmaktadır. Yine belli aralıklarla tekrarlanan genel ve yerel seçimlerde de çevresel konuların siyasal karar alma süreçlerini etkilediğini gösterebilirler. Bu şekilde bireyler firmaların ve siyasal yöneticilerin çevresel kararları üzerinde etkili olabilirler.

4.2. Araştırma ve Geliştirme Giderlerinin Arttırılması

Çevrenin korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması konusunda etkin kararlar alınabilmesi araştırma ve geliştirme giderlerinin belli seviyeye getirilmesine bağlıdır. Tablo 1'den de görüldüğü üzere Türkiye'de toplam çevre harcamaları içerisinde araştırma ve geliştirme oranı oldukça düşüktür. Belli bir artış ivmesi yakalamasına rağmen 2019 yılındaki yaklaşık %10'luk düşüş çevre harcamaları açısından üzerinde durulması gereken bir konudur.

Tablo 1: Türkiye'nin Çevre Koruma Harcamaları

Yıllar	Toplam Çevre Harcaması	Araştırma ve Geliştirme	% Oranı
2013	21 110 986 662	83 577 115	%0,39
2014	24 262 138 313	101 439 828	%0,41
2015	25 301 923 514	124 096 557	%0,49
2016	27 402 904 608	162 222 903	%0,59
2017	34 175 399 186	205 762 668	%0,60
2018	37 921 641 420	247 214 165	%0,65
2019	38 377 083 414	217 983 249	%0,56

4.3. Eko-Etiket Uygulamalarının Yaygınlaştırılması

Çevresel problemlerin artmasıyla birlikte piyasadaki ürünlerin belli standartlara bağlanması amacıyla yeşil/eko etiketler oluşturulmuştur. Bu sistem çevrenin sürdürülebilirliğinin sağlanması, çevreye olumsuz etkileri az olan ürünlerin teşvik edilmesi ve doğru bilgi/ belgeleri ürün kullanıcılarına ulaştırmayı amaçlayan bir sertifikasyon sistemidir. Türkiye AB uyum çalışmaları kapsamında Çevre Etiket Projesini 2013 yılında başlatmıştır. Bu kapsamda 2018 yılında 30570 sayılı Çevre Etiket Yönetmeliği yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin temel amacı çevrenin sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla çevre hedefleriyle bağlantılı ürünlerin teşvik edilmesi ve gönüllü bir çevre etiketi sistemi oluşturulmasıdır (TBMM, 2018).

Türkiye'de henüz gelişme aşamasında olan eko-etiket uygulaması gıda ve tekstil ürünlerinde artış gösteren yeşil boyamanın daha kolay tespit edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu etiket sayesinde ürün tüketicileri çevreye zarar vermeyen sürdürülebilir ürünleri kolayca tespit edecektir. Bu tespit kolaylığı sayesinde üreticilerde doğaya zarar vermeyen yeşil ürün üretmeye özen gösterecektir. Burada önemli olan yönetmelik kapsamında oluşturulan çevre etiket kurulunun bağımsız kişilerden oluşmasıdır. İkili ilişkilerin veya bir siyasi ideoloji içerisinde olmanın yeşil politika ve etiketleri şekillendirmesi çevre sürdürülebilirliğine oldukça zarar vereceği açıktır.

4.4. Sivil Toplum Odaklı Bir Yaklaşım Oluşturulması

Bu yaklaşım sivil toplum kuruluşlarının katkısıyla idari düzeyde ortak karar almayı hedefleyen bir paydaş yaklaşımıdır. Paydaşlar belli bir konuda ortak görüş alışverişlerine katılarak yeşil boyamanın ortaya çıkmasını engelleyebilirler. Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Birleşmiş Milletler gibi ulus üstü

kuruluşlar tarafından sürdürülebilirlik konuları için ortak karar alma yaklaşımı uzun süredir kabul edilmiş bir yöntemdir. Başarılı çevresel hedefler için kilit paydaşların sürece katılımı büyük bir önem taşımaktadır.

Yapılan araştırmalar işletmelerin ve kamu kurumlarının; sivil toplum örgütlerinin, paydaşlar ve çalışanların baskısı altında daha şeffaf karar almayı sağlayıcı hesap verici olduğunu ortaya koymaktadır (Sherwood, 2007). Bu kamuoyu baskısı altında kamu kurumları ve işletmeler performansları daha ölçülebilir ve şeffaf bir şekilde yerine getirerek tüm aktörlerin katılımıyla sürdürülebilirlik yaklaşımı çerçevesinde hareket edebilecektir.

4.5. Basın-Yayın Organlarının Denetlenmesi

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere yeşil boyama uygulamaları en sık basın yayın organlarında kendisini göstermektedir. 15.02.2011 tarihinde yürürlüğe giren 6112 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun'da Yayın Hizmetlerinde Ticarî İletişim başlığı altında iletişim öğelerinin yanıltıcı olmaması ve tüketicinin hakkına zarar vermemesi gerekliliği hüküm altına alınmıştır (6112 sk, md. 9). 11.11.1983 tarihinde yürürlüğe giren 2954 Türkiye Radyo ve Televizyon Kanun'unda da benzer bir hüküm bulunmaktadır. Reklam yayınları başlığı altında yer alan maddede *halkı aldatıcı, yanıltıcı, haksız rekabete veya karşılıklı cevaplama yolu açıcı...* ifadelerle yer verilemeyeceği ifade edilmiştir (2954 sk, md.26). 7/11/2013 tarihinde yürürlüğe giren 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'da 6112 sayılı kanunda yer alan yanıltıcı beyanlara uygulanacak cezalara yer verilmiştir. Buna göre 2021 yılında geçerli olacak şekilde kararlaştırılan para cezaları şu şekildedir;

Yanıltıcı beyan,

- a) Yerel düzeyde yayın yapan televizyon kanalı aracılığı ile gerçekleşmiş ise 22.861 Türk Lirası,
- b) Ülke genelinde yayın yapan televizyon kanalı aracılığı ile gerçekleşmiş ise 457.308 Türk Lirası,
- c) Süreli yayınlar aracılığıyla gerçekleşmiş ise (a) ve (b) bentlerinde belirtilen cezaların yarısı,
- ç) Yerel düzeyde yayın yapan radyo kanalı aracılığı ile gerçekleşmiş ise 11.429 Türk Lirası,
- d) Ülke genelinde yayın yapan radyo kanalı aracılığı ile gerçekleşmiş ise 114.326 Türk Lirası,
- e) İnternet aracılığı ile gerçekleşmiş ise 114.326 Türk Lirası,

İdari para cezası verileceği ve işlemlerin bir yıl içerisinde tekrarlanması halinde ise cezaların 10 katına kadar arttırılabileceği hüküm altına alınmıştır (6502 sk, md. ek 1). Günümüzde basın yayın organlarının gücü ve maddi imkânları düşünüldüğünde verilen cezaların caydırıcılıktan oldukça uzak olduğu görülmektedir. Halkı yanıltarak çevresel sürdürülebilirliğe zarar veren yayınlara verilecek maddi cezaların önemli oranda arttırılması gerekmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, yeşil boyama kavramı çevre sorunlarına yönelik kamu, özel ve sivil aktörlerin duyarlılığının artmasına paralel olarak ortaya çıkan bir kavramdır. Kavram belli kullanıcılara günü kurtarmak amacıyla önemli kazanımlar getirirse de kamu sağlığına ve kamu güvenliğine ciddi zararlar vermektedir. Bu durumda idarenin temel sorumluluğu kamu düzenini bozan eylemlerin önüne geçerek vatandaşları korumaktır. Özellikle iklim değişikliğinin kendisini önemli derecede hissettirdiği 21. yüzyılın ilk çeyreğinde idare tarafından yapılacak mikro ve makro politikalar ve hukuki düzenlemeler sayesinde çevreye zarar veren faaliyetler engellenebilecektir. Bu bağlamda yeşil boyama güçlü kurumsal yönetim, risk yönetimi uygulamaları, insanların sağlık konusundaki bilinçlenmesi ve uluslararası anlaşmalarla iç politikanın güçlendirilmesi yöntemleriyle engellenebilecektir.

Kaynakça

- Aggarwal, P., ve Kadyan, A. (2014). Greenwashing: The Darker Side Of Csr. Indian Journal of Applied Research, 4(3), 61-66.
- Akın, G., Koca, B., ve Gültekin, T. (2004). İnsanın Evrim Sürecine Ait Bir Hipotezin Değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 44(1), 111-124.
- Algan, N. (2008). İklim Etiği. Mülkiye Dergisi, 32(259), 191-204.
- Arlı, A. (2010). Habitat II Tartışmaları ve İstanbul'da Toplumsal Dönüşüm. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 8(16), 367-388.
- Atlas. (2021). atlasdergisi.com. Erişim Tarihi: 03.09.2021. Erişim Adresi: <https://www.atlasdergisi.com/gundem/kesilen-dagi-yesile-boyadilar.html> adresinden alındı
- Aydemir, C., ve Güneş, H. H. (2006). Merkantilizmin Ortaya Çıkışı. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 5(15), 136-158.
- Aydın, A. H., ve Çamur, Ö. (2017). Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Çevre Eylem Programları Üzerine Bir İnceleme. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(13), 21-44.
- Aytemiz, L., ve Diler, Ö. (2015). Sanal Su Ekonomisi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 4(2), 376-389.
- Bakar, C. ve Baba, A. (2009). Metaller ve İnsan Sağlığı: Yirminci Yüzyıldan Bugüne ve Geleceğe Miras Kalan Çevre Sağlığı Sorunu. 1.Tıbbi Jeoloji Çalıştayı (s. 162-185). Nevşehir: Ürgüp Belediyesi.
- Baysal, T. (2018). Çevrecilik Hareketlerin Sınıfsal Boyutu ve Kamu Yönetimini Etkileme Potansiyeli. Birey ve Toplum, 257-276.
- BBC. (2015). bbc.com. Erişim Tarihi: 03.08.2021. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/business-34324772>.
- BBC. (2019). www.bbc.com. Erişim Tarihi: 03.08.2021. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/business-49234054>
- BFF. (2020). breakfreefromplastic.org. Erişim Tarihi: 03.11.2021 Erişim Adresi: <https://www.breakfreefromplastic.org/globalbrandauditreport2019/>
- Bowen, F., ve Correa, J. A. (2014). Greenwashing in Corporate Environmentalism Research and Practice: The Importance of What We Say and Do. Organization & Environment, Vol. 27(2) , 107-112.
- Bozkurt, Y. (2018). Çevre Sorunları ve Politikaları (5 b.). Bursa: Ekin Yayın Dağıtım.

- Can, F. (2016). Çevre Politikasının Ekonomik Araçları. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(3), 58-73.
- Carson, R. (2011). Sessiz Bahar. Ankara: Palme Yayınları.
- Citizens. (T.B). citizen.org. Erişim Tarihi: 03.09.2021. Erişim Adresi: <https://www.citizen.org/article/nuclear-power-is-not-clean-or-green/>
- Curt, M. (2013). Conservation Movement, Historical. In: Levin S.A. (ed.) Encyclopedia of Biodiversity, second. S. Levin içinde, Encyclopedia of Biodiversity (Cilt 2, s. 278-288). Waltham: MA: Academic Press.
- Çokgezen, J. (2007). Avrupa Birliği Çevre Politikası ve Türkiye. Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, 23(2), 91-115.
- Darwin, C., ve Radeva, S. (2020). Türlerin Kökeni. (Ş. Taş, Çev.) İstanbul: Domingo Yayınevi.
- Delmas, M. A., ve Burbano, V. C. (2011). The Drivers of Greenwashing. California Management Review, 54(1), 64-87.
- Demirer, G. (1992). Çevre Sorunları ve Kapitalizm. İstanbul: Sorun Yayınları.
- DO. (2020). <http://dailyorange.com/>. Erişim Tarihi: 03.08.2021. Erişim Adresi: <http://dailyorange.com/2020/03/fashion-companies-use-greenwashing-lie-consumers/>
- Dölarıslan, E. Ş. (2013). Kalite, Değer ve Tatminin Davranışsal Niyet Üzerine Etkileri: Perakendecilik Sektöründe Alternatif Modellerin Değerlendirilmesi. H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 31(2), 15-52.
- Earthday. (2021). earthday.org. Erişim Tarihi: 02 27, 2021. Erişim Adresi: <https://www.earthday.org/history/>
- Erden, O., ve Erkartal, P. Ö. (2019). Greenwashing in Turkey: Sustainability as an Advertising Strategy in Architecture. Arch Design (5), 1-13.
- Ertürk, H. (2018). Çevre Bilimleri (5 b.). Bursa: Ekin Yayınevi.
- ETKB. (T.B). 03 11, 2021 tarihinde <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik> adresinden alındı
- EU. (2020). ec.europa.eu. Erişim Tarihi: 02 28, 2021. Erişim Adresi: <https://ec.europa.eu/environment/action-programme/>
- Euronews. (2019). euronews.com. Erişim Tarihi: 27.02.2021, Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2019/05/27/avrupa-parlamentosu-secimleri-ulke-ulke-secim-sonuclar>.
- Foster, J. B. (2002). Savunmasız Gezegen Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi. (H. Ünder, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Furlow, N. (2010). Greenwashing in the New Millennium. Journal of Applied Business and Economics, 10(6), 22-25.
- Futerra. (2011). Greenwash Guide. Erişim Tarihi: 03.07.2021. Erişim Adresi: <https://www.slideshare.net/patsario/futerra-greenwash-guide>.
- Görmez, K. (1991). Türkiye'de Çevre Politikaları. Ankara: Büro Yayınları.
- Güney, E. (2004). Çevre Sorunları. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Habitat. (2011). inhabitat.com. (B. Meinhold, Düzenleyen) Erişim Tarihi: 03.09.2021. Erişim Adresi: <https://inhabitat.com/omighty-green-a-commentary-on-greenwashing-in-architecture/>
- Harris, P. (2015). Militarism in Environmental Disguise: The Greenwashing of an Overseas Military Base. International Political Sociology, 9(1), 19-36.

- Hürriyet Haber. (2018, 03 11). [hurriyet.com.tr](https://www.hurriyet.com.tr/once-sahil-temizligi-sonra-spor-40768284). Erişim Tarihi: 03.11.2021. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/once-sahil-temizligi-sonra-spor-40768284>
- Jungjohann, A. (2013). The German Green Party: From a Broad Social Movement to a Volkspartei. M. Achilles, & D. Elzey içinde, Environmental Sustainability in Transatlantic Perspective (s. 69-90). London: Palgrave Macmillan.
- Karaköprü Belediyesi. (2019). Erişim Tarihi: 03.10.2021. Erişim Adresi: <https://www.karakopru.bel.tr/icerik/521/12/karakoprude-vatandaslar-geri-donusum-projesine-ilgi-gosterdi> adresinden alındı
- Kavuncu, A. Ç. (2017). Prof. Dr. Ruşen Keleş İle “Ekolojik Bakışın Geleceği” Üzerine Bir Söyleşi. İdealkent, 14-25.
- Kazgan, G. (1993). İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keleş, R. (2015). 100 Soruda Çevre. İzmir: Yakın Ktabevi.
- Keleş, R. Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2009). Çevre Politikası. Ankara: İmge Kitabevi.
- KİA. (T.B). [kia.com](https://www.kia.com). Erişim Tarihi: 03 11, 2021. Erişim Adresi: <https://www.kia.com/tr/kia-dunyasi/sss/elektrikli-bir-araba-nerede-sarj-edilir.html>
- Kılıç, S. (2008). Çevre Etiği: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları. Ankara: Orion Kitabevi.
- Koçer, L. L., & Delice, T. (2017). Yeşile Boyama ve Yeşil Güven Arasındaki İlişkide Algılanan Yeşil Riskin Ve Algılanan Tüketici Şüpheciliğinin Aracılık Rolü. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1-25.
- Marcuse, H. (1991). One-Dimensional Man (2.b.). New York: Beacon Press. doi:<https://www.cs.vu.nl/~eliens/download/marcuse-one-dimensional-man.pdf>
- Marsh, G. P. (1867). Man and Nature; or, Physical Geography as Modified by Human Action. New York: John F. Trow & Co. Erişim Tarihi: 24.02.2021. Erişim Adresi: <http://www.gutenberg.org/files/37957/37957-h/37957-h.htm>
- Naess, A. (1994). Derin Ekolojinin Temelleri. G. Tamkoç içinde, Derin Ekoloji. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Netto, S. V., & Sobral, M. F. (2020). Concepts And Forms Of Greenwashing: A Systematic Review. Environmental Sciences Europe, 32(19), 1-12.
- Odaş Enerji. (T.B). [odasenerji.com.tr](https://www.odasenerji.com.tr). Erişim Tarihi: 03.11.2021. Erişim Adresi: <https://www.odasenerji.com.tr/tr/uretim/#null>
- Odaş Grup. (tarih yok). [odasenerji.com.tr](https://www.odasenerji.com.tr). Erişim Tarihi: 03.11.2021. Erişim Adresi: <https://www.odasenerji.com.tr/tr/sosyal-sorumluluk/kiyilari-temizledik/#null>
- OECD. (2008). www.oecd.org. Erişim Tarihi: 13.03.2021. Erişim Adresi: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264040519-sum-tr.pdf?expires=1615623111&id=id&accname=guest&checksum=A-DC47283AB31AECA8932F041C8043D61>.
- OSS. (2021). Erişim Adresi: 01.10.2021. Erişim Adresi: [oss.org.uk/about-us](https://www.oss.org.uk/about-us). <https://www.oss.org.uk/about-us/> adresinden alındı
- Özdek, Y. (1993). İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı. Ankara: TODAİE.

- Pepper, D. (2003). *Modern Environmentalism*. New York: Routledge.
- Pimonenko, T., Bilan, Y., Horák, J., Starchenko, L., & Gajda, W. (2020). Green Brand of Companies and Greenwashing under Sustainable Development Goals. *Sustainability*, 1-15.
- Richards, L. (2013). Examining Green Advertising and It's Impact on Comsumer Skepticism Purchasing Patterns. *The Elon Journal of Undergratuade Research in Communication*, 4(2), 78-90.
- Rothacher, A. (1984). The Green Party in German Politics. *West European Politics*, 7(3), 109-116.
- S360. (T.B). Yeşil Badana. Erişim Tarihi: 03.09.2021. Erişim Adresi: <https://s360.com.tr/Contents360/images/dragslider/yesilbadana.pdf>
- SBB. (1973). Erişim Tarihi: 03.08.2021 Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C3%9C%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1973-1977%E2%80%8B.pdf>
- Schumacher, E. F. (1973). *Küçük Güzeldir*. (O. Ç. Deniztekin, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.
- Sherwood, P. (2007). *vuir.vu.edu.au*. Erişim Tarihi: 13.03.2021 tarihinde A Triple Bottom Line Evaluation of the Impact of Special Events: The Development of Indicators adresinden alındı
- SPAB. (2017). *spab.org.uk*. Erişim Tarihi: 23.02.2021. Erişim Adresi: <https://www.spab.org.uk/> adresinden alındı
- Şengün, H. (2015). Türkiye'de Çevre Yönetimi ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Uygulamaları. *Strategic Public Management Journal (SPMJ)*, Issue No: 1, October 2015 - ISSN 2149-9543, pp. , 109-130.
- TBMM. (2018). *mevzuat.gov.tr*. Erişim Tarihi: 12.03.2021. Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=25883&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>.
- Toprak, Z. (2002). *Çevre Yönetimi ve Politikası*. İzmir.
- Toprak, Z. (2016). *Kent Yönetimi ve Politikası*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Trust, N. (2021). *nationaltrust.org.uk*. Erişim Tarihi: 23.02.2021. Erişim Adresi: <https://www.nationaltrust.org.uk/>
- Turan, A., & Güler, M. (2013). Türkiye'de Sürdürülebilir Çevre Politikaları: İklim Değişikliği. *International Conference On Eurasian Economies* (s. 953-960). Session 4d: Çevre ve Enerji.
- Turan, T. (2008). *İktisadi Büyüme Teorisine Giriş*. İstanbul: Yalın yayıncılık.
- Turhan, E., Çağatay, H., & Keçeci, A. (2015). Hidroelektrik Santrallerin (HES) Çevresel ve Sosyal Etkileri: Alakır Vadisi Örneği. 4. Su Yapıları Sempozyumu (s. 67-76). Antalya: İnşaat Mühendisleri Odası.
- UN. (1972). United Nations. Erişim Tarihi: 27.02.2021 Erişim Adresi: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>.
- UN. (1987). United Nations. Erişim Tarihi: 27.02.2021 Erişim Adresi: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> adresinden alındı
- UN. (1992). UN Policy Erişim Tarihi: 27.02.2021 Erişim Adresi: <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>
- UN. (2015). News on Millennium Development Goals. Erişim Tarihi: 27.02.2021. Erişim Adresi: <https://www.un.org/millenniumgoals/>
- UN. (2020). United Nations Erişim Tarihi: 27.02.2021 Erişim Adresi: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/sgspeech-the-state-of-planet.pdf>

Warfvinge, P., & Bertills, U. (2000). Recovery from Acidification in the Natural Environment. Stockholm: Swedish Environmental Protection Agency.

Yeşil Gazete. (2017). yesilgazete.org. Erişim Tarihi: 03.08.2021. Erişim Adresi: <https://yesilgazete.org/greenwashing-yesil-ile-goz-boyama-trendi-kubra-kopruluoglu/>

Zeithaml, V. A. ve Berry, L. L. (1996). The Behavioral Consequences of Service Quality. *Journal of Marketing*, 60(2), 31-46.